

ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕНГЕРТУДЕГІ ҰТЫМДЫ ТӘСІЛДЕР

«Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ауғанстан Ислам Республикасының Үкіметі арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастық туралы келісімді ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 15 шілдедегі № 332-IV Заңында 2010-2014 жылдар аралығында 1 мың ауған азаматына білім беруге шешім қабылданды. Заңның 9-бабында: «Оқуға қабылданған Ауғанстан Ислам Республикасының азаматтары міндетті түрде Қазақстан тарапының жоғары оқу орындарында даярлық бөлімдерінде тілдік оқудан өтеді. Оқыту тілдері даярлық бағытына байланысты қазақ және орыс тілдері болып белгіленеді» [1], – деп атап көрсетілгендей, 2010 жылдан Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ЖОО-ға дейінгі білім беру факультетінде ауғанстандық жастар білім алып келеді. Олар қазақ тілін екінші шет тілі ретінде оқып-үйренуде. Тіл білмейтін тыңдаушыларға қазақ тілін оқытудың өзіндік қиындықтары да жоқ емес.

Тыңдаушыларға сөздерді таныту үшін тақырыптық және сюжеттік суреттерді қолданамыз. Кейде тіпті қимылмен көрсетуге, шама-шарқымызша тақтаға суретін салып көрсетуге тура келеді. Әріптердің баспа және жазба болып бөлінетінін, баспа әріптерді кітаптан оқитынымызды, жазба әріптерді дәптерге жазатынымызды түсіндіреміз. Барлық әріптер екі түрлі: бас әріп және кіші әріп болып және ұзындығы әртүрлі таңбаланатындығын жазып көрсетеміз. Араб графикасына негізделген парсы тілі жазуында бас және кіші әріптер болмағандықтан әрі қосылып жазылатын және қосылып жазылмайтын әріптерге (ا ن و) байланысты орыс графикасының ерекшеліктерін бірден ұғына қоймайды. Бас әріптің сөйлемнің басында, кісінің аты-жөнінде, қала, мемлекет, жер-су, тау атауларында т.б. жазылатындығын ұдайы еске салып отырамыз. Дәрісіміз нәтижелі болу мақсатында алғашқы сабақтарда жазба жұмыстардың– диктанттың түрлерін жиі қолданамыз. Мәселен, баспа түрінде берілген әріптерді жазба түріне айналдырып жазу, дауысты, дауыссыз дыбыстарды, жуан-жіңішке дыбыстарды ажырата білу, сөздегі әріп пен дыбыс санын анықтау және көркем жазуға дағдыландыру мақсатында әріп диктантын жазамыз. Осыған қосымша бастауыш сыныпқа арналған жазу дәптерін көркем жазу әрі сөздер мен сөйлемдердің құрылымын меңгерту мақсатында үйге тапсырма ретінде беріп, қосымша жұмыс жүргіземіз. Бұған «Әліппе» оқулығында берілген көркем жазу үлгілерін пайдалануды тиімді деп есептедік. Алғашқы аптада «А, Аа, а ааа, Т, Та, т, та, ата, П, Па, п, па, ана» тәрізді мысалдар әріп (حرف) – буын (هيجا) – сөз (الغت) – сөйлем (جمله) түрінде («Ч, ч, чек, чемпион, чемпионат, Қажымұқан – әлем чемпионы») жалғастырылды. Қосарлы әріптермен (ë=й+о; ю=й+у; я=й+а) қатар, екі дыбыстың таңбасы болып табылатын дыбыстардың ерекшеліктерін айтамыз: $ц=t+c$; $ч=t+ш$; $щ=ш+ш$; $и=ы+й$; $и=i+й$; $у=ұ+у$; $у=ү+у$.

(й+а) әрпінің емлесі	ю (й+у) әрпінің емлесі
Қоян, аяз, саяхат, қияр, тақия, баяу, яғни, аяқ, ояну, таяқ, шаян	Аю, ою, жаю, қою, азаю, шалқаю, кию, есею, үлкею, үю, түйю, көбею

Жазылым әрекетін сауатты жүзеге асыру мақсатында сөздердің тасымалдану ерекшеліктерін үйрету де маңызды. Тасымал жасау буын жігі бойынша жүргізілетіндіктен, сөздерді буынға бөлгенде келесі буындардың дауыстыдан басталмайтындығын мысалдар келтіре отырып түсіндіреміз. Мысалы, кі–тап, са–бақ, дә–ріс–ха–на т.б. Бастапқы сабақтарда күнделікті бірнеше сөзден тұратын буын диктантын жазғызамыз, буын санын анықтаймыз: бал (1), сыз–ғыш (2), жү–ге–рі (3), о–қы–ту–шы (4), са–ңы–рау–құ–лақ (5) т.б.

Жазба жұмыстардан бұдан басқа сөздік, суретті, есту, терме, шығармашылық диктанттарын жаздырамыз. Сөздік диктантын өткен сабақта берілген сөздерді есте қалдырдыру мақсатында күнделікті жүргізіп отырған дұрыс. Бірте-бірте сөздердің түбірін және қосымшаларын ажыратуға тапсырма беріледі. Суретті диктантта суретте берілген заттардың атын әуелі дұрыс айтқызып, сосын буынға бөлігізіп жазғызып дағдыландырамыз. Есту диктантында жаттауға берілетін өлең шумақтарын, мақал-мәтелдерді жазғызып, бірі-бірінің қателерін тапқызып үйретеміз. Терме диктантта өтілген ережеге байланысты оқылып тұрған мәтіннен қосымшалы сөздерді, заттың атауын, заттың санын, заттың сынын білдіретін, қимыл, іс-әрекетін немесе мезгілді т.б. білдіретін сөздерді теріп жазу тапсырылады. Шығармашылық диктантта көп нүктенің орнына тиісті әріпті, қосымшаларды, сөздерді қою, берілген сөздерді орындарына қойып, сөйлем құрау, басталған сөйлемді аяқтау т.с.с. тапсырмалар беріледі. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін меңгертуге септігі тиеді.

Сөздікпен жұмысқа Ислам Жеменейдің «Қазақша-парсыша және парсыша сөздігін» (1994) пайдаланып жүрміз [2]. Ирандағы парсы тілі мен Ауғанстанның мемлекеттік тілі – парсы-дари тілінің айырмашылығының болуына байланысты тыңдаушыларға сөздіктегі кейбір сөздердің мағыналары түсініксіз. Осыған қосымша И.Жеменейдің 2007 жылы жарық көрген «Қазақша-парсыша сөздігін» [3] де қолданамыз.

Зерттеушілер еңбектерінде қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің үлесі 15 пайызға жуық деп көрсетіліп жүр. Қазақ тіліндегі араб және парсы тілдерінің элементтерінің біршамасы өздерінің түпкі мағыналарын сақтап қалғанымен, кейбір сөздердің мағыналары өзгерген. Әсіресе тіліміздің дыбыстық заңдылығына сәйкес фонетикалық өзгерістерге де ұшыраған. Қазақ тіліндегі араб-парсы элементтері мағыналық тұрғыдан көбінесе оқу-ағарту, ғылым-білім саласына қатысты сөздер болып келеді.

Қазақ тіліне бұл тілдерден сөздер енумен қатар, бірқатар парсы тілінің қосымшалары сөз жасауда белсенді орын алады. Олар көп жағдайда қазақ

тілінің буын үндестігі заңына бағынбай ерекшеленіп тұрады. Мысалы, *-хана* жұрнағы (парсы тілінде *هانه* - хане «үй, тұрғын үй» деген мағынада қолданылатын сөз) дәріхана, емхана, жатақхана, дәрісхана, кітапхана, аурухана, асхана, мейманхана т.б. сөздерде кездеседі. Қазақ тіліндегі буын үндестігіне бағынбайтын қосымшалар *-кер, -гер, -қор, -кеш, -паз, -қой, -нама, -стан* т.б. кірме тілдік аффикстер болып табылады.

Парсы тілі лексикасының жартысын араб сөздері құрайды. Тыңдаушыларға араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздерді меңгерту аса қиындық туғызбайды. Атап айтар болсақ, кітап – *کتاب* (арабша – кітаб), дәптер – *دفتر* (парсыша –дафтар), қалам – *قلم* (арабша – қәләм), адам – *ادم* (арабша – адам), азамат – *عظمت* (а. – азамат), айна – *ائينه* (п. айне), ақыл – *عقل* (а. ақл), ақымақ – *احق* (а. әһмәк), алау – *علو* (п. әлау) «от», апта – *هفت* (а, һәфт+ә) «жеті» т.б.

Парсы тілінің дыбыстық жүйесінің ерекшеліктеріне сәйкес, екінші буында *ә* әрпінің айтылуына байланысты, сөздерді оқығанда *е* дыбысының орнына *ә* дыбысын қолданады. Мысалы, әдеп – *ادب* (а. әдәб), әдет – *عادة* (а. адәт), әділет – *عدالة* (а. әдәләт), әлем – (а. әләм), дем – *دم* (п. дәм), дүние – *دنیا* (а. дүниә).

Араб-парсы тілдерінде *л* дыбысы үнемі жіңішке дыбысталатындықтан, тіл үйренушілер де жіңішке дыбыстауға бейім. Қазақ тілінде дауысты дыбыстар жуан және жіңішке болып бөлінетінін, жуан сөздегі дауыссыз дыбыстар дауыстымен үйлесіп, жіңішке сөздегі дауыссыздар дауыстылармен сәйкес дыбысталатынын кестелерді пайдаланып, сөздерді бірнеше рет қайталата отырып ұқтыруға тырысамыз.

а – ә	о – ө	ы – і	ұ – ү
ал – әл	от – өт	ыс – іс	ұн – үн
ар – әр	ор – өр	тыс – тіс	ұш – үш
ақ – әк	он – өн	сыз – сіз	құз – күз
сан – сән	ос – өс	қыр – кір	құс – күш
сал – сәл	қол – көл	тиын – тиін	тұр – тұр

Шетелдік тыңдаушыларға берілген материалды түсіндіруде тірек сызбаларды пайдаланудың маңызы зор. Тірек сызбалар тақырыпты үнемі қайталап отыруға мүмкіндік береді.

Түр жақ	I жақ	II жақ		III жақ
жекеше	Мен (<i>من</i>)	Сен (<i>تو</i>)	Сіз (<i>شما</i>)	Ол (<i>او</i>)
көпше	Біз (<i>ما</i>)	сендер	сіздер	олар

Түйіндей айтқанда, тірек сызбаларды қолдану – оқыған материалды есте сақтаудың тиімді әдістерінің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әділет. ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі / adilet.zan.kz/kaz.
2. Жеменей И. Қазақша-парсыша және парсыша сөздік. – Алматы: Санат, 1994. – 368 б.
3. Жеменей И. Қазақша-парсыша сөздік. – Алматы: Зерде, 2007.– 224 б.